

ХТО ХОЧЕ ПРАЦЮВАТИ – ШУКАЄ ЗАСОБИ, ХТО НЕ ХОЧЕ – ПРИЧИНУ

О. В. Снігурський

Інститут електронної фізики НАН України

Стаття присвячена пам'яті видатного українського вченого, фундатора наукової школи з фізики електронних зіткнень І.П. Запісочного. Описується період спільної праці, робиться акцент на людських якостях вченого, особливостях його характеру і менталітету.

Коли він з'являвся у лабораторії, всі, навіть ті, хто був зайнятий, скажімо, кресленням, юстуванням лазера або ж вимірюваннями, миттєво вставали. І це була не просто данина етикету щодо особи, старшої за посадою і віком. Це, мабуть, було виразом саме тієї глибокої людської поваги, якої ніколи не можна завоювати або нав'язати – вона має виходити з глибин душі. І разом з усіма вставав я – і тоді, коли прийшов на кафедру квантової електроніки молодим хлопчиною, і тоді, коли вже сивуватим чолов'ягою працював у Інституті електронної фізики – у втіленій у життя мрії Івана Прохоровича, вінці його старань, прагнень, подолань і здобутків.

У нас, студентів-випускників фізфаку кінця 70-х, вибір спеціалізації був напрощуд простим. Хочеш серйозно займатися наукою – йди на кафедру фізики напівпровідників або квантової електроніки. Хочеш безтурботно "досидіти" до диплома – є багато затишних місць. Для мене особисто альтернативи і не було – я стільки доброго чув удома про І.П. Запісочного, що годі було й вагатися. А кафедра його в ті роки дійсно нагадувала натруджений вулик – вузьким коридорчиком постійно снували люди, причому люди молоді, веселі і розкуті. Це був справжній Вавилон, проте чітко відчувалося, що всій цій масі тут, у похмурих колишніх монастирських стінах, просто хочеться жити, працювати, жартувати.

Я був редактором кафедральної стінки. Ми з любов'ю випускали наш "Електрон", за відгуками колег – цікаву і дотепну газету. Івану Прохоровичу подобалося, що коло неї юрмляться навіть співробітники інших кафедр. Але: "Газета

не відображає життя колективу", – цей рефрен звучав майже на кожному засіданні кафедри. А життя колективу було дійсно цікавим, як життя будь-якої великої групи людей, об'єднаних спільною ідеєю і метою, повагою і любов'ю до "шефа", який, до речі, на той час був чи не єдиним, кому було за 50... І газета почала відображати життя колективу! Життя у всіх його проявах – з любовними "трикутниками", адюльтерами, "порушеннями спортивного режиму" на робочому місці. Діставалося всім – від прибиральниці до завідувача, а Іван Прохорович лише посміювався: "Знову хлопці підсунули мені "свиню". Лише через добрий десяток років ми почули з газет і телеекранів, що суспільство треба демократизувати. А ми, "квантовики", ще у пріснопам'ятні роки "застою" жили з ранку до вечора (інколи до пізнього) саме у демократичному суспільстві. Жили без інтриг і підлостей, не знаючи, що таке наклеп і чинопочитання. Стосунки між підлеглими і начальниками були простими і щирими. "Начальникам" було років під сорок, вони грали з аспірантами у футбол, носили дьюари з рідким азотом і разом з усіма стояли у довжелезних чергах за молоком у магазинчику напроти. І над усім цим вирували мудрість і добре серце керівника, які задавали не тільки моральний, але й інтелектуальний клімат колективу.

Я пам'ятаю, яке враження справило на Івана Прохоровича відвідання наукових лабораторій у США у далекому 1975 р. Американські колеги відкривали ключем двері лабораторій, де... йшов експеримент. Йшов "сам" – днями, ночами, тижнями. Після повернення Івана Прохоровича з-за океану на кафедрі сталася велика подія. У

кабінеті шефа, "святая святых", де засідав "великий народний хурал" (за протоколом – засідання кафедри), з'явилася, за сьогоднішніми мірками, величезна шафа. Це була ЕОМ "Электроника 100И" – прабабуся сучасних "персоналок". Треба автоматизувати експерименти, ми сягнули такого наукового рівня, що людський фактор почав ставати фактором стримуючим! "Ну от, тепер немає, де і вилаяти людину", – симпатично скаржився Іван Прохорович на нову "квартирантку", коло якої вже клопоталися хлопці, яких він, перш за все, направив у Калінінград вчитися роботи з ЕОМ. Це, взагалі, було однією з найголовніших і найважливіших, як на мою думку, рис великого вченого-організатора – не тільки постійно вчитися, опановувати нове, але і щедро ділитися цим новим з іншими. Його співробітники регулярно стажувалися – у Москві, Ленінграді, у тому ж Калінінграді. А в Ужгороді працювали аспіранти з Болгарії, Росії, згодом – з Сирії, Іраку. На всесоюзні конференції виїжджав потужний десант на чолі з "самим", і будьте певні, окрім пленарних засідань і наукових секцій Іван Прохорович тягнув своїх колег у театри, музеї, на виставки. Це, мабуть, і є та інтелігентність, якої не навчишся у жодному університеті, хоч тричі орденосному. Коли ти не просто сиплеш набором завчених цитат з класиків, часом – доречно, частіше – невпопад, а прагнеш вдихнути атмосферу театрального залу, "вживу" поблукати Ермітажем, пройтися Палацом З'їздів. А в кулуарах наукових зібрань він агресивно (в хорошому розумінні цього слова) шукав нових контактів, вів запальні дискусії, знайомився і знайомив своїх учнів, розуміючи, що живого спілкування з людьми не замінить ніщо.

Йому завжди бракувало простору для втілення своїх задумів. Йому було тісно в рамках усталених структур і понять. Так при кафедрі народилася проблемна лабораторія, віддзеркалення наукового духу, який Іван Прохорович приніс у собі зі славетної ленінградської школи спектроскопії свого вчителя С.Е.Фріша [1]. Так, інтуїтивно відчувши, що вузівська наука – благо, але академічна наука – клас, він

створив Ужгородське відділення Інституту ядерних досліджень – прообраз майбутнього академічного інституту. Це був період, коли Іван Прохорович дослівно "жив" у поїздах, приїжджаючи вранці з Києва і від'їжджаючи ввечері знову ж до столиці з повним портфелем нових довідок, кошторисів, перспективних планів і безлічі інших документів, відомих, мабуть, лише йому одному. І це – у 60 років, формально у пенсійному віці, коли, здавалося б, можна і відпочити, пожинаючи плоди власних здобутків і здобутків своїх учнів. Його молодечий запал не давав стояти на місці нікому, хто був поруч з ним. Він не знав слова "поразка", будь-яка невдача не ламала його, а лише загартувала для нових боїв. Десятки років спілкування і тісних контактів з провідними науковцями країни і світу (а Ужгород відвідав практично весь тодішній "цвіт" фізики атомних зіткнень і партійно-державний бомонд), плюс вроджена інтуїція навчили Івана Прохоровича вмінню вмовляти й переконувати, говорячи відкрито і в очі, вдаючись у потрібний момент до дипломатії і маленьких, але вагомих, хитрощів. Лозунг його життя, винесений у заголовок цих моїх спогадів, був дійсно кредом Івана Прохоровича, і він дотримувався його свято і неухильно.

Він любив зайти зненацька у лабораторію і попрохати показати останні результати досліджень. Слухав уважно, з зацікавленістю, вмів влучно і доречно порадити, якщо треба – покритикувати. Часом – рознести "в пух і прах". Любив домовитися про зустріч у себе вдома – у затишному будиночку на вулиці, яка, я хотів би вірити, колись носитиме його ім'я. Ім'я, до речі, почесного громадянина міста. Можливо, збоку він видавався сухим і черствим, не здатним на миттєву слабкість і сентименти. А вдома, осяяний повагою і любов'ю з боку його рідних, що граничили з обожнюванням, він був зовсім іншим – так, суворим, вимогливим, але, разом з тим, – ніжним батьком, люблячим дідусем. А про незабутню його дружину, Анну Семенівну, про їх стосунки, надзвичайну злагоду, що поєднувала це подружжя, мабуть, варто написати

окрему повість. Всі ми були для неї певною мірою дітьми, яких вона називала лише на ім'я, додаючи безліч зменшувальних суфіксів. Ця гармонія затишного дому й улюбленої справи на роботі була, я переконаний, основою всіх здобутків і досягнень Івана Прохоровича, джерелом його духовних і фізичних сил, стрижнем його довгого і яскравого життя.

Його старший син, наш колега, Олександр якимось розповів мені, що у батька в житті була серйозна дилема. Він дуже пристойно малював – аквареллю, олією, і певного часу збирався присвятити себе живопису. Не мені судити, чи втратило мистецтво від вибору Іваном Прохоровичем стежі науковця. Але те, що наука виграла від цього, – беззаперечна аксіома. І ця душа митця, поєднана з талантом дослідника, вмільми і тонкими руками експериментатора (як він “варив” скло! А починав взагалі токарем!), дали потужний сплав “фізики і лірики”, “красивого і корисного”.

Злам у суспільстві, який зазнала наша країна в середині 80-х років минулого століття, боляче вдарив саме по таких, як виявилось, незахищених від піни перетворень долях. Саме від піни, а не власне перетворень, яких ми дійсно зачекалися і які були життєво необхідними для всіх. “Благими намірами вимощено шлях до пекла”, – ще одне прислів'я, яке любив повторювати Іван Прохорович. Комусь “нагорі” здалося, що 65 років для керівника – кри-

тичний вік. Іван Прохорович мужньо і гідно переніс цей удар. Йому було на кого залишати справу свого життя, він вірив у своїх учнів, “дітей”, як жартома він їх називав. Він знав, що вони не підведуть, не дадуть загинути тим паросткам, які він засіяв. І заслужена, вистраждана Державна премія за дійсно видатні наукові здобутки колективу, який він так довго очолював [2], стала достойним завершенням його славного шляху у науці, а згодом, як виявилось, і вершиною пам'ятника цій світлій людині, постаментом якого є Інститут, який він створив і якому дав життя.

Його хода вуличками улюбленого ним Ужгорода була трохи незвичною – він йшов стрімко, трохи виставивши вперед плече, ніби пробираючись натовпом. Лише тепер, з роками, я зрозумів, кого він мені нагадував. Так рухається криголам крижаною пустелею, прокладаючи шлях собі і всім, хто йде позаду. Хай ти не атомохід, не підкорювач Арктики, але по собі ти залишаєш слід, яким рухаються інші, не такі, як ти, кораблі. І я тішу себе надією, що десь там, позаду, пливе і мій човник...

Сьогодні, коли вже два роки ділять нас від дня прощання з Іваном Прохоровичем, починаю розуміти, як тобі бракує таких людей, як він. Бракує не лише в роботі, а в цілому, в житті, в думках. І інколи здається, що ось – рипнуть двері, зайде він, і знову, як протягом десятків років, незборима сила підніме тебе з місця. І ти знову встанеш, і схилишся перед ним...

Література

1. Фриш С.Э. Сквозь призму времени (Воспоминания) – Москва: Изд. политической литературы. – 1992. – 430 с.
2. І.П.Запісочний. Шлях у науку: Спогади – Ужгород: Мистецька лінія, 2002. – 70 с.

WHO WANTS TO WORK – FINDS MEANS TO WORK, WHO DOESN'T WANT TO – FINDS A REASON

A. V. Snegursky

Institute of Electron Physics, Ukr. Nat. Acad. Sci.

The article is dedicated to the memory of a famous Ukrainian physicist I.P.Zapesochny, the founder of the scientific school in the physics of electron collisions. The period of scientific cooperation is described, the human features of the scientist, his character and mentality being emphasized.